

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΩΝ
8^ο ΕΞΑΜΗΝΟ 4^ο ΕΤΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

«ΕΠΙΤΕΛΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΘΡΗΝΟ :Το αδύνατο πένθος – περιορισμοί τελετουργιών στη νεότερη συνθήκη του νοσοκομείου κατά την διάρκεια της πανδημίας Covid 19.»

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

ΧΑΤΖΗΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΜΑΡΙΟΣ-ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ

Επίκουρος Καθηγητής Π.Θ. Γνωστικό αντικείμενο: Σπουδές Επιτέλεσης και Γραφή

ΤΣΑΚΙΡΗ ΣΤΥΛΙΑΝΗ

A.M.: 3820054

ΒΟΛΟΣ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2024

ΤΙΤΛΟΣ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

«ΕΠΙΤΕΛΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΘΡΗΝΟ :Το αδύνατο πένθος – περιορισμοί τελετουργιών στη νεωτερική συνθήκη του νοσοκομείου κατά την διάρκεια της πανδημίας Covid 19.»

“PERFORMING THE LAMENT:The impossible mourning - limitations of rituals in the modern hospital condition during the Covid pandemic 19.”

Μέλη Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Κωνσταντίνος Καλαντζής

Επίκουρος Καθηγητής

Γνωστικό αντικείμενο:

Ανθρωπολογία, Μέσα

και Αναπαράσταση

Μαρία Πασχαλίδου

Επίκουρη Καθηγήτρια

Γνωστικό αντικείμενο:

Εικαστικές Τέχνες και

Κινούμενη Εικόνα

Μάριος Κομνηνός Νικηφόρος Χατζηπροκοπίου

Επίκουρος Καθηγητής

Επιβλέπων Καθηγητής

Γνωστικό αντικείμενο:

Σπουδές Επιτέλεσης και Γραφή

ΒΟΛΟΣ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2024

Εντβαρντ Μουνχ: «Η κραυγή» Λιθογραφία 1895

Αντλήθηκε από το βιβλίο «Το χρονικό της Τέχνης» Gomprich E.H.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα πτυχιακή εργασία με τίτλο «ΕΠΙΤΕΛΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΘΡΗΝΟ :Το αδύνατο πένθος – περιορισμοί τελετουργιών στη νεωτερική συνθήκη του νοσοκομείου κατά την διάρκεια της πανδημίας Covid 19.» πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια των προπτυχιακών μου σπουδών στο τμήμα Πολιτισμού και Δημιουργικών Μέσων και Βιομηχανιών με έδρα τον Βόλο. Στην εκπόνησή της συνέβαλαν ο επιβλέπων μου και επίκουρος καθηγητής του Π.Θ. Μάριος-Κομνηνός-Νικηφόρος Χατζηπροκοπίου, με την συστηματική επιτήρηση και καθοδήγηση, τον οποίο ευχαριστώ. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους πληροφορητές μου για τις συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν. Προπαντός ευχαριστώ τα παιδιά μου Αναστασία και Αντωνία και τα ανίψια μου Κωνσταντίνο και Αντώνη για την πολύτιμη βοήθεια και ανοχή, επίσης όσους με βοήθησαν με κάποιο τρόπο και τον Μίλτο που με άκουγε υπομονετικά.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ:**ΤΣΑΚΙΡΗ ΣΤΥΛΙΑΝΗ**

«Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής εργασίας, η οποία εκπονήθηκε σύμφωνα με τον Κανονισμό Εκπόνησης Πτυχιακής Εργασίας του ΤΠΔΜΒ».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	7
ABSTRACT.....	7,8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1.1 ΘΑΝΑΤΟΣ.....	10
1.2 ΠΕΝΘΟΣ- ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ- ΑΔΥΝΑΤΟ ΠΕΝΘΟΣ.....	11
1.3 ΠΟΝΟΣ.....	11,12
1.4 ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ – ΘΡΗΝΟΣ.....	12-15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1 ΚΟΒΙΝΤ-19.....	15-17
2.2 Ο ΑΔΥΝΑΤΟΣ ΘΡΗΝΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ.....	17-21

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΠΟΥ ΜΕΤΑΒΑΙΝΕΙ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ	21-23
---	-------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ.....	23-25
--------------------------------------	-------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΤΕΛΕΤΗ.....	26,27
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	28,29
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	30-31
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	32

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία επιδιώκει να διερευνήσει το αδύνατο πένθος, τον θρήνο, που δεν επιτελέστηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας του COVID-19, εξαιτίας των περιορισμών σε συναθροίσεις, συγχρωτίσεις, πάσης φύσεως επαφές λόγω της επικινδυνότητας της μετάδοσης του ιού και της εξάπλωσης του. Αναλύονται οι επιπτώσεις της πανδημίας στις διαδικασίες πένθους και στις τελετουργίες θρήνου, καθώς και η επίδραση των περιοριστικών μέτρων στην επιτέλεση του θρήνου. Επιπλέον, αναφέρομαι στις διαβατήριες τελετές, στις έννοιες πένθος-θρήνος (Mourning – lament) – τι νοούνται ως ταφικά έθιμα στην σύγχρονη Ελλάδα, πριν και κατά τη διάρκεια της πανδημίας, εστιάζοντας στις αλλαγές που παρουσιάστηκαν σε διαφορετικές κοινότητες και στην αντίληψη του θανάτου και του πένθους, την επίδραση της αναγγελίας του θανάτου, σε εργαζόμενους/ες, σε νοσοκομειακές δομές, αλλά και στους πενθούντες. Τέλος αναφέρομαι στη φροντίδα του ετοιμοθάνατου ασθενή, από τη ζωή στο θάνατο, στη διαχείριση του νεκρού σώματος από κόβιντ την περίοδο της πανδημίας. Εστιάζω στην προσωπική μου εμπλοκή την περίοδο του κόβιντ, πως βίωσα τις νέες συνθήκες θανάτου και τις διαβατήριες τελετές χάνοντας οικεία πρόσωπα ως μία μεθοδολογική παράμετρος.

Λέξεις κλειδιά : Πένθος, Κόβιντ – 19 , Διαβατήριες Τελετές , Φροντίδα, Επιτέλεση θρήνου, κηδεία, ταφικά έθιμα.

ABSTRACT

This paper seeks to explore the lament, the impossible mourning, that was not performed during the COVID-19 pandemic, due to the restrictions on gatherings, all kinds of contact due to the risk of the transmission of the virus and its spread. The effects of the pandemic on mourning processes and lament rituals are analyzed, as well as the impact of restrictive measures on the performance of lament. In addition, we refer to the funeral ceremonies, to the concepts of lament -mourning– what is meant by burial customs in contemporary Greece, through the literature research before and during the pandemic, focusing on the changes presented in different communities and in the

perception of death and mourning, the effect of the announcement of death, on those working in hospital structures, and on the bereaved. Finally, I refer to the care of the dying patient, from life to death, the management of the dead body from a covid during the pandemic period. I focus on my personal involvement in the period of the covid, how I experienced the new conditions of death and the rites of passage by losing familiar faces as a methodological parameter.

Keywords: Grief, Covid-19, Passport Ceremonies, Care, Lament, Mourning, bereaved, burial customs.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει το αδύνατο πένθος κατά την περίοδο του covid 19, που έπληξε τον κόσμο κατά τα έτη 2019-2022. Μία από τις πτυχές της καθημερινότητας που άλλαξε σε μεγάλο βαθμό είναι ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι αντιμετώπισαν τον θάνατο και το πένθος κατά την περίοδο της πανδημίας του covid 19. Η απαγόρευση των κοινωνικών επαφών, οι περιορισμοί στις τελετουργικές επιτελέσεις και η απότομη αλλαγή στην καθημερινότητα χρησιμοποιώντας την τεχνολογία και τα ψηφιακά μέσα, δημιούργησαν νέες πραγματικότητες για τον θρήνο και το πένθος. Εκκινώ από τα ακόλουθα ερωτήματα πώς η πανδημία επηρέασε τις διαβατήριες τελετές λόγω των περιοριστικών μέτρων που επιβλήθηκαν παγκοσμίως; πώς η νέα συνθήκη του κόβιντ 19 επηρέασε την φροντίδα των ατόμων που βρίσκονταν στη διάβαση από τη ζωή στο θάνατο πώς άλλαξαν τα ταφικά έθιμα και πώς διαχειριζόντουσαν το νεκρό σώμα στη περίοδο αυτή; Η παρούσα έρευνα θα διεξαχθεί με τον συνδυασμό της βιβλιογραφικής-αρχαικής, επιτόπιας εθνογραφικής και αυτοεθνογραφικής έρευνας, με βάση την ανθρωπολογία οίκου. Κατά την Marechal, η αυτοεθνογραφία «είναι μια μορφή ή μέθοδος έρευνας που εμπλέκει την αυτοπαρατήρηση και αναστοχαστική διερεύνηση στο περιβάλλον της εθνογραφικής έρευνας πεδίου και καταγραφής». που διερευνά την προσωπική εμπειρία του ερευνητή και συνδέει αυτήν την αυτοβιογραφική ιστορία με ευρύτερες πολιτισμικές, πολιτικές και κοινωνικές σημασίες και αντιλήψεις. Είναι μια ποιοτική ερευνητική μέθοδος που δίνει βήμα στην προσωπική εμπειρία, (ΣΕΡΓΗΣ Μ. 2018) Τον όρο «ανθρωπολογία οίκου» η Μαδιανού ορίζει ως εξής: « Η μελέτη του οικείου «πολιτισμού» του ανθρωπολόγου, η μελέτη δηλαδή των κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων που ζουν στο ίδιο στενό ή ευρύτερο πλαίσιο με αυτό που ζει και εργάζεται ο εθνογράφος».(Μαδιανού 2011)Θα συνδυάσω τα προσωπικά μου βιώματα στην περίοδο της πανδημίας του κόβιντ 19, καθώς είμαι υπάλληλος σε δημόσιο νοσοκομείο, όπως ο θάνατος του πατέρα μου από κορονοϊό, η νοσηλεία του και η ταφή του, η απαγόρευση λόγω πανδημίας της επιτέλεσης της κηδείας και του θρήνου με τα παραδοσιακά έθιμα, καθώς προσωπικά βιώματα άλλων υποκειμένων εντός/εκτός του νοσοκομείου: νοσηλευτών, ιατρών, νεκροτόμου, διασώστη, και ιδιοκτήτη εργολάβου κηδειών. Όπως θα δείξω σε αυτό το πλαίσιο, ο θρήνος και το πένθος αποκτούν νέες διαστάσεις, καθώς τα άτομα αντιμετωπίζουν απώλειες μέσα σε ανοίκεια περιβάλλοντα που επιβάλλουν περιορισμούς και αβεβαιότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1.1 ΘΑΝΑΤΟΣ

Όπως σημείωσε κάποτε ο Jacques Derrida (2003, σ. 193), «κάθε θάνατος είναι μοναδικός». Παρόλο που ο θάνατος συμβαίνει συνεχώς, αφορά πρωτίστως το άτομο που πεθαίνει, αλλά για τους εμπλεκόμενους (και όχι μόνο) συγγενείς, για τους οποίους θεωρείται πάντα ως ένα εξαιρετικό γεγονός που προκαλεί συναισθηματική αναταραχή καθώς και εκτεταμένη πρακτική και τελετουργική δραστηριότητα.

Αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης ύπαρξης και αναπόφευκτη πραγματικότητα αποτελεί ο θάνατος. Με την λέξη θάνατος ορίζεται ιατρικά η παύση της ζωής (Μιχαλοδημητράκης 2001, Knight B. Saukko 2011). Αναφέρει ο Beck (2001) ότι θάνατος αποκτά μία εμβληματική θέση στις σύγχρονες κοινωνίες και ασκεί μία «σκοτεινή» και σαγηνευτική -ακόμα και ως αντικείμενο φόβου και απώθησης- γοητεία στην εξατομικευμένη δική μας ζωή. Την ίδια στιγμή, διαμορφώνει εκ βαθέων τον τρόπο, με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τις σχέσεις μας με τους άλλους, ώστε η ιδέα της εξάλειψης του «αναπόφευκτου του θανάτου» να φαντάζει τελικά, οριακά, πιθανή (Σαββάκης Καρατζά 2012) Στις κοινωνίες της νεωτερικότητας, αλλά και αργότερα στις κοινωνίες που διαμορφώθηκαν στη Δυτική Ευρώπη μετά τη δεκαετία του 1960, η σχετική αρμοδιότητα για τα ζητήματα αντιμετώπισης της υγείας, της ασθένειας, της ζωής και του θανάτου εκχωρήθηκε από τον ιερέα και τους «πρακτικούς» στον επαγγελματία ιατρό και στον αστυνόμο και από την κοινότητα στους κρατικούς θεσμούς (Σαββάκης Μ., Καρατζά Ε., 2012). Σύμφωνα με τον Worden, η απώλεια περιγράφεται ως ψυχολογικό κενό που προκαλείται από τον φυσικό ή συμβολικό αποχωρισμό από ένα αντικείμενο ή πρόσωπο (Worden 2003). Ο Neimeyer ισχυρίζεται ότι όταν χάνουμε κάτι που αγαπάμε και είχε για μας μεγάλη αξία μας δημιουργείται ένα αίσθημα στέρησης το οποίο προκύπτει μέσα από την απώλεια. Όμως η σημαντικότερη απώλεια που προκαλεί πόνο στην πορεία της ζωής ενός ανθρώπου, είναι αυτή που οφείλεται στο θάνατο (Neimeyer 2019).

1.2 ΠΕΝΘΟΣ- ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ- ΑΔΥΝΑΤΟ ΠΕΝΘΟΣ

Το πένθος είναι μια ψυχολογική διαδικασία που μεταξύ άλλων λειτουργεί και ως τρόπος διαχείρισης κατά τον Freud (1955) στο δοκίμιό του Mourning and Melancholia. Το «πένθος» είναι κυρίως μια έννοια που χρησιμοποιείται σε σχέση με τις τελετουργικές πρακτικές. Το «πένθος» φαίνεται να είναι ένας όρος που συνδέεται συχνά με την συναισθηματικές, ψυχολογικές και κοινωνικές εμπειρίες και διαδικασίες που περνούν από την αντικειμενική κατάσταση του «πένθος» λόγω μιας απώλειας (Jacobsen 2023). Τα υποκείμενα παρουσιάζουν «αισθήματα πένθους» δεχόμενα την απώλεια μέσα από διαδικασίες επηρεασμένες από έθιμα, τελετουργίες και κοινωνικούς κανόνες. (Casarett 2001) Ανάμεσα στο θυμό, την ευτυχία, την εμπιστοσύνη ή τη ντροπή, η θλίψη είναι ένα ιδιαίτερο συναίσθημα το οποίο περιλαμβάνει συγκεκριμένους τρόπους έκφρασης και συμπεριφοράς, στις τελετές και τα μνημόσυνα που είναι αναμενόμενα. Οι τελετουργίες οι οποίες συνδέονται με την θλίψη χρησιμεύουν πρωτίστως για να τιμήσουν τον νεκρό. (Jacobsen 2023) Ο Danforth προσεγγίζει τη μελέτη αυτών των τελετουργιών με την άποψη ότι είναι μια μορφή επικοινωνίας, (Danforth, σσ. 27-29). Αναλύει τις τελετουργίες που επιφέρουν το πέρασμα από τον κόσμο των ζωντανών στον κόσμο των νεκρών σύμφωνα με την τριμερή διαίρεση του Van Gennep της τελετής του περάσματος σε στάδια διαχωρισμού, μετάβασης και ενσωμάτωσης και εντόπισε ότι, σε όλο τον κόσμο, υπήρχαν τελετές που συνοδεύουν «τα περάσματα από τη μια εποχή στην άλλη και από το ένα επάγγελμα στο άλλο». Όταν ο θάνατος αναγνωρίζεται κλινικά, το άτομο συνήθως διαχωρίζεται στο χώρο και στο χρόνο και εισέρχεται στην αμφίσημη οριακή ή ενδιάμεση φάση. Το άτομο που πεθαίνει μπορεί επομένως να χαρακτηριστεί ως οριακό ον - όπως και το άτομο που πενθεί. Και οι δύο καταλαμβάνουν έναν οριακό χώρο από τον οποίο διαχωρίζονται από τους προϋπάρχοντες ρόλους, τις ταυτότητες και τις καθημερινές τους δραστηριότητες. (Richards 2022)

Η Κατερίνα Μάτσα στο βιβλίο της *«Αδύνατο πένθος στον καιρό της πανδημίας»*, αναφέρει ότι η αδυναμία επιτέλεσης του επικήδειου τελετουργικού και του πένθους, εξ αιτίας της επιβολής υγειονομικών κανόνων προς αποφυγήν μετάδοσης του κορονοϊού, κάνει αδύνατο το «διάλογο» ανάμεσα στους ζωντανούς και στους νεκρούς που απαιτεί τη διαμεσολάβηση των επικήδειων τελετών. Η στέρηση των τελετών αυτών, κάνει τον «διάλογο» αδύνατο και συγχέονται τα όρια μεταξύ ζωής και θανάτου. (Μάτσα, 2020)

1.3 ΠΟΝΟΣ

Με την έννοια του πόνου ομογενοποιούνται οι συναισθηματικές συνθήκες, ατομικές και συλλογικές αναφορές, ο νομικός και θρηνητικός λόγος. Η Σερεμετάκη στο βιβλίο της *«Η τελευταία λέξη στην Ευρώπη τα Άκρα»* (1994) αναφέρει ότι οι παραστάσεις θρήνου αφορούν στην επισφράγιση του πόνου. «Έχουν κηδεία σήμερα»: και εννοούμε την βαρύτητα της κατάστασης, όλα σταματούν και όλα συνεχίζονται.. Για τις Μανιάτισσες, μας λέει, η Σερεμετάκη, αποκτά ουσία η στρατηγική διεκδίκησής της αλήθειας όταν έρχονται αντιμέτωπες με τις διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής δομής. Η νομιμοποίηση του λόγου επικυρώνεται με την επιτέλεσή του μοιρολογιού, όπου υφαίνεται τελετουργικά τη ταυτότητα φύλου, τη βιογραφία, πόνο, και η διεκδίκηση της αλήθειας (Σερεμετάκη 1994 σελ.5).

Η παρατήρηση του Roland Barthes στο «Ημερολόγιο Πένθους», το 1970, ήταν πολύ εύστοχη για τη σημερινή εποχή. (Kselman 2007) «Όλες οι σοφές κοινωνίες. ...έχουν προβλέψει και κωδικοποιήσει την εξωτερίκευση του πένθους» (Barthes 2009). Ακόμη και άλλοι ιστορικοί έχουν καταδείξει ότι έχουν γίνει ένα είδος ταμπού οι διαδικασίες θανάτου στην αστική Δύση με τις οποίες ο θάνατος εργαλειοποιείται ή οργανώνεται ή και λογοκρίνεται κάποιες φορές, αλλά πάνω απ' όλα αρνείται ότι υπάρχει (Ariés 1981). Την ίδια στιγμή η εσωτερίκευση της απώλειας παραμένει στηριζόμενη σε εξωτερικά αντικείμενα και δια μέσω των αναπαραστάσεων. Όπως το τοποθετεί η Holst-Warhaft, «ζούμε με τις φωτογραφίες των νεκρών μας, θρηνώντας την αποτυχία μας να θρηνήσουμε» (Holst-Warhaft 1992).

1.4 ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ -ΘΡΗΝΟΣ

Στο βιβλίο της Κ. Μάτσα *«ΝΙΟΒΗ-Το αδύνατο πένθος στο καιρό της πανδημίας»* αναφέρει ότι μέρος του κοινωνικού δεσμού και όρος της κοινωνικής ζωής είναι το πένθος και τα ταφικά έθιμα. Ένα παράδειγμα που αναδεικνύει το ανθρώπινο νόημα είναι αυτό της Αντιγόνης, που παραβιάζει τους νόμους του βασιλιά Κρέοντα και θάβει και πενθεί τον άταφο αδερφό της, επιτελώντας ένα ηθικό χρέος προς τον άνθρωπο και τον πολιτισμό. Αναρωτιέται τι να σημαίνει το φαινόμενο των σιωπηλών, απρόσωπων και αποστειρωμένων ενταφιασμών τον 21 αιώνα για την ανθρωπότητα (Μάτσα 2021).

Κατά τον Freud (1957) ο θρήνος μια τελετουργική πρακτική που μεταξύ άλλων λειτουργεί και ως τρόπος διαχείρισης στο δοκίμιό του Mourning and Melancholia. Η περίοδος μετά τον θάνατο έγκειται ως σημαντική διαφορά και λογίζεται ως πένθος και καθορίζεται κοινωνικά, στον θρήνο όμως αναφέρονται τα ατομικά συναισθήματα. (Αντωνάτου 2015) Ο θρήνος για τους νεκρούς στην ελληνική παράδοση έχει τελετουργικό χαρακτήρα, είναι αναπόσπαστο κομμάτι μιας πολυσύνθετης παράδοσης από την αρχαιότητα έως σήμερα (Alexίου 1974). Το σώμα του νεκρού ετοιμάζονταν από τους συγγενείς για τη δημόσια έκθεση, για την ονομαζόμενη *πρόθεση*, δηλαδή το ξενύχτισμα του νεκρού. Η *πρόθεση* γινόταν μέσα στο σπίτι του νεκρού, αφού τον έπλυναν και τον αρωμάτιζαν, τον έντυναν με άσπρα ενδύματα, τον τοποθετούσαν σε νεκρική κλίνη με τα πόδια προς την πόρτα του σπιτιού. (Alexίου 1974). Η θρηνητική πράξη περιλάμβανε στοιχεία κίνησης, φωνής, ποίησης και ολοφυρμού. Με την κυριαρχία της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης ο υπέρμετρος θρήνος θεωρήθηκε άπρεπος ακόμα και για τους επιφανείς (Alexίου 1974,σελ. 74) Η εκκλησία διατήρησε την νεκρική πομπή και την προσάρμοσε στις εθιμικές τελετουργικές πράξεις της. Διατηρήθηκαν οι προσφορές σε τροφές όπως τα «κόλλυβα» και το άναμμα του κεριού, με τη φλόγα να παραπέμπει στην ψυχή του αποθανόντα. Στην νεότερη Ελλάδα συνεχίζονται με μικρές αλλαγές οι νεκρικές τελετουργίες, δίνοντας μεγάλη σημασία στον αποχωρισμό. Αν φύγει κάποιος «άκλαυτος» και δεν αποχαιρετιστεί από τους δικούς του επιφέρει πρόσθετη θλίψη στους οικείους του.(Alexίου,1974,σελ. 81,87) Η Σερεμετάκη σημειώνει τη σημασία ενός «καλού» θανάτου στην περιοχή της Μέσα Μάνης, όπου υποδεικνύει πληρότητα ζωής (μεγάλης σε διάρκεια). Εκπληρώνεται η επιθανάτια επιθυμία του υποκειμένου με την έννοια της τελετουργικής ολοκλήρωσης μέσω ενός δημόσιου γεγονότος όπου το σπίτι είναι γεμάτο πενθούντες. Οι τελευταίοι γίνονται μάρτυρες στο θάνατο του υποκειμένου, ολοκληρώνοντας τον «καλό» θάνατο στο σπίτι που ξεκίνησε η ζωή του. (Σερεμετάκη, 1994, σελ. 107). Η ετοιμασία του νεκρού ακολουθεί τα αρχαία έθιμα του πλυσίματος με ξύδι και κρασί, του αρώματος και του ντυσίματος με τα καλά του ενδύματα, αφού έχουν σφραγιστεί, όλα τα ανοιχτά σημεία του σώματος. Η τελετουργική συμπεριφορά της κηδείας και του μνημόσυνου έχει χαρακτηριστικά επιτελεστικής τελετής: «(δημόσια) αναπαράσταση, παραδοσιακότητα, συλλογικότητα, συμβολικότητα, τάξη, επισημότητα και διακοπή από τις ασχολίες της καθημερινότητας» (Γιατρομανωλάκης & Ροϊλός 2005). Τα μοιρολόγια συνδέονται με τα ταφικά έθιμα και κάποιες κοινότητες στον Ελλαδικό

χώρο όπως πχ στην Κρήτη, στην Ήπειρο, στη Χίο και στους Σαρακατσάνους στη Θεσσαλία έδιναν ιδιαίτερη σημασία.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να παραθέσω μια προσωπική εμπειρία τελετουργικού θρήνου: το 1991, στη πόλη του Βόλου, παραβρέθηκα ως συγγενής εξ αγχιστείας στην κηδεία ενός Σαρακατσάνου όπου, έκπληκτη και με δέος, παρακολούθησα τον θρήνο με μοιρολόι από την μητέρα του και τις μοιρολογίστρες. Η θρηνητική επιτέλεση διαδραματίζονταν μέσα στο σαλόνι του σπιτιού του νεκρού, με παρουσία του κόσμου γύρω από το φέρετρο. Στα δεξιά βρισκόταν η μητέρα του, η σύζυγος και οι μοιρολογίστρες, με λυμένα μαύρα μαντήλια, ο ήχος του μοιρολογιού ακουγόταν διάχυτος στο χώρο ήδη από την είσοδο του σπιτιού,. Παρόντα ήταν τα νεαρά σε ηλικία παιδιά του θανόντος.

Μικρό ηχητικό από τον παρακάτω στίχο. Δια στόματος Τσιάμη Αναστασία 12.6.2021. Η μοιρολογίστρα τραγουδάει εκτός τελετουργικής συνθήκης θρήνου, για τις ανάγκες της ηχογράφησης:

12 Ioun, 7.37 μ.μ..aac

«Σήκω πουλάκι μου την αυγή και τίναξε φτερούγες για να νιφθούν οι άνιφτοι να πιούν οι διψασμένοι (γόο γόο.....) Θέλω ν' ανθίσουν τα κλαριά κι ο χάρος δεν τ' αφήνει, θέλω και γώ παιδίμ να σ αρνηθώ μα ο πόνος δε μ αφήνει»

Στην σημερινή αστική εποχή, και πολύ πριν την πανδημία του κορονοϊού, είχε σταματήσει το ξενύχτισμα μέσα στο σπίτι, ειδικά στις μεγάλες πόλεις. Η κηδεία είναι ένα σκηνοθετημένο, σημαντικό και δημόσιο γεγονός, σύμφωνα με τον Prior, ο πρωταγωνιστής όπως αναφέρει και η Πανουργιά στο βιβλίο της «*Fragments of Death, Fables of Identity: An Athenian Anthropography*», με σημείο αναφοράς την κηδεία του παππού της είναι ο νεκρός και ο νεκροθάφτης ο σκηνοθέτης. (Panourgia, 1991)

Η Πανουργιά παραπέμπει στον Fairth, για τον οποίο η κηδεία είναι «μια κατεξοχήν κοινωνική ιεροτελεστία. Το φαινομενικό της αντικείμενο είναι ο νεκρός, αλλά δεν ωφελεί τους νεκρούς αλλά τους ζωντανούς» (Panourgia, 1991). Συνηθίζονταν ως τελετουργικό πένθους να εκτίθεται στη εξώθυρα του σπιτιού το κάλυμμα του φέρετρου. Ήταν ένα σημανόμενο για την κατάσταση που υπήρχε στο εσωτερικό του

σπιτιού. Αυτό έχει εκλείψει στις μέρες μας (Κουμαριανού, 2008). Αξίζει να σημειωθεί η διαφορετική αντίληψη, της Σερεμετάκη και της Πανουργιά, για την τελετή του θανάτου. Η Σερεμετάκη αναφέρει ότι τρώμαξε από την ησυχία μιας κηδείας στην αστική Αθήνα όπου δεν υπήρχαν ούτε κραυγές, ούτε μοιρολόγια και ο νεκρός ήταν καλυμμένος με λουλούδια, ενώ οι κηδείες στην Μάνη με το έντονο κλάμα της φέρνουν ειρήνη στη ψυχή της. Η Πανουργιά από την άλλη γράφει ότι τρομοκρατήθηκε από μια κηδεία στη Μάνη, με τις τόσες φωνές και θρήνους, όπως από καμιά άλλη τελετή. Σημαντική παρατήρηση της Πανουργιά, ήταν ότι ο παππούς έχασε την ταυτότητά του και στην νέα του διάβαση αποκαλούνταν ο «νεκρός». Βγαίνοντας από το σπίτι το σώμα έσπασαν ένα πιάτο ώστε να τρομάξει ο Χάρος με τον θόρυβο και να μην ξαναέρθει. (Panourgia 1991, σελ.102,110) Αν και κάποιοι θεωρούν αυτά τα έθιμα παγανιστικά ή ξεπερασμένα, συνηθίζονται ακόμη και στη σημερινή εποχή σε κάποια μέρη. (Chatziprokorίου 2015) Ο νεκρός συνοδεύτηκε από τους νεκρομεταφορείς στο ψυγείο του νοσοκομείου μόνος πια κάποιοι συγγενείς παρέμειναν στο σπίτι για τις προετοιμασίες της κηδείας και οι υπόλοιποι ειδοποιήθηκαν τηλεφωνικά. Το τηλέφωνο είναι ένα τεχνολογικό μέσο που διαδραματίζει έναν ρόλο βασικό στην επικοινωνία των υποκειμένων. Ειδικά στην πραγμάτωση τελετών στην περίοδο του κόβιντ όπου απαγορεύονταν οι μετακινήσεις, οι συναθροίσεις και ο συγχρωτισμός το 2020-21, τα άτομα χρησιμοποίησαν την τεχνολογία. Η εξέλιξη του συμβατού τηλεφώνου που εκμηδένισε τις αποστάσεις από εφευρέσεώς του κατά την διάρκεια της πανδημίας ήταν το μέσο που παρηγόρησε και ένωσε τα άτομα με την χρήση της οπτικής επαφής. Αλλά και μέσω του διαδικτύου τα υποκείμενα είχαν την δυνατότητα να εκφράσουν με μηνύματα στους ηλεκτρονικούς «τοίχους» το «αδύνατο πένθος». Επιπλέον μπορούσαν να παρακολουθήσουν με την βοήθεια εφαρμογών βιντεοκλήσης την τελετή της κηδείας αλλά και να διοργανώσουν εικονικές τελετές κηδείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1 KOBINT-19

Ποιός ήταν ο κόβιντ

«...Και ξαφνικά το νησάκι Χάρτ Αϊλαντ απέναντι από το Μπρόνξ στην μακρινή Αμερική, έρχεται στο προσκήνιο, εκεί που τα τελευταία εκατό πενήντα χρόνια θάβονταν οι νεκροί που δεν είχαν συγγενείς, να αναλάβουν τα έξοδα της ταφής τους, εκεί άνοιξαν μαζικούς τάφους για να δεχτούν τους νεκρούς από την έκρηξη της

πανδημίας του κορονοϊού, covid19, αφού σε όλα τα νοσοκομεία έως και τους χώρους στάθμευσης στοιβάζονταν σάκοι με σορούς».(Μάτσα Κ.2021)

Τον Δεκέμβριο του 2019, ένας νέος ιός εμφανίστηκε στη Γιουάν της Κίνας. Η γρήγορη εξάπλωση του ιού σε όλο τον κόσμο τον Μάρτιο του 2020 τον αναγνώρισε εκ νέου ως παγκόσμια πανδημία τον Δεκέμβριο 2020, έχουν σημειωθεί παγκοσμίως, μέχρι σήμερα, περίπου 8,5 εκατομμύρια κρούσματα. Οι περισσότεροι που προσβάλλονται από τον ιό αναρρώνουν από αυτόν αλλά πολλά κρούσματα παραμένουν ενεργά., μεγάλος αριθμός ανθρώπων παγκοσμίως δεν επιβιώνει από τον ιό, ώστε περισσότεροι από 1,7 εκατομμύρια άνθρωποι να έχουν πεθάνει από τον Covid-19, μέχρι τον Δεκέμβριο του 2020 (Pentaris 2020). Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας χαρακτήρισε τον COVID-19 ως πανδημία, εντοπίζοντας το επίκεντρό της εκείνη τη χρονική στιγμή στην Ευρώπη (Jiang 2020). Τα μέτρα είναι πρωτόγνωρα οι άνθρωποι πεθαίνουν ολομόναχοι σε συνθήκες καραντίνας χωρίς να επιτρέπεται η πρόσβαση στους οικείους για να τους φροντίσουν. Τα κράτη δεν ήταν επαρκώς έτοιμα να διαχειριστούν την πανδημία και εφάρμοσαν μέτρα περιορισμού των μετακινήσεων, τα οποία ήταν συχνά άνισα και χωρίς την κατάλληλη προετοιμασία, ενώ συχνά δημιουργούσαν σύγχυση και αισθήματα αβεβαιότητας και ενόχλησης στις τοπικές κοινωνίες (Goldbaum 2020) Σε αυτό το πλαίσιο, αναδύονται νέοι τρόποι επιτέλεσης του πένθους. Χρησιμοποιώντας την τεχνολογία, πολλοί καταφεύγουν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να εκφράσουν το πένθος τους και να αποχαιρετίσουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα, ή ακόμη για να την παρακολουθήσουν την κηδεία τους. (Pitsillides, S., & Wallace J. 2022) Στο άρθρο Familiarity with death, οι Panagiotis Pentaris και Kate Woodthorpe αναφέρουν ότι ο Covid-19 ήρθε να μας θυμίσει την ευθραυστότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Ένας αερομεταφερόμενος ιός όπως ο Covid-19 που "μπορεί να σκοτώσει" εισβάλλει στην καθημερινότητα των επίγειων προβλημάτων και επανέρχεται στο προσκήνιο. Αποκλείεται η πρόσβαση στα ήδη γεμάτα από ασθενείς νοσοκομεία. Δεν επιτρέπεται στις οικογένειες να πενήθουν και να παραστούν σε μια νεκρώσιμη ακολουθία. Μετά την Ισπανική γρίπη του 1917, η ανθρωπότητα δεν είχε κληθεί να αντιμετωπίσει για τουλάχιστον 100 χρόνια τέτοια πανδημία. Οι πάροχοι υγειονομικής περίθαλψης, δεν επαρκούσαν, ζούσαν με τον συνεχή φόβο να μολυνθούν και οι ίδιοι ταυτόχρονα. (Ramadas & Vijayakumar 2020). Σύμφωνα με τη μελέτη των Bonanno et al. (2020), οι περιορισμοί και οι αυξημένες ανησυχίες λόγω της πανδημίας είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση της κοινωνικής υποστήριξης για τα άτομα που βρίσκονταν σε πένθος, ενώ επηρέασαν αρνητικά και τις τελετουργικές πρακτικές όπως οι κηδείες και

οι τελετές του θρήνου. Σε μια άλλη έρευνα του Worden (2003) αναδεικνύεται η αύξηση του απομονωτισμού και της αβεβαιότητας λόγω της πανδημίας, γεγονός που επηρέασε αρνητικά τη διαδικασία του πένθους και των τελετών. (Khosravi 2021) Λόγω της ιδιότητάς μου ως εργαζόμενη στο νοσοκομείο είχα καθημερινή τριβή με την απώλεια και τον πόνο λόγω κόβιντ τόσο των ασθενών όσο και των οικείων τους.

Όπως μου εκμυστηρεύτηκε η συγγενής εξ αγχιστείας, Κ.Α (75 ΕΤΩΝ) για τις συνθήκες της ταφής επι κόβιντ: «- Δε τα ξέρεις μωρέ, τα χάλια τους, με καταδίκασαν, δεν τον ξανάδα, τον έστειλαν αλλού να ταφεί, δεν τίμησα τον άνδρα μου, την κατάρα μου να έχουν ...» Όντας ασθενής αιμοκαθαρούμενος, ο 82ετής σύζυγος της συνομιλήτριάς νόσησε από κόβιντ, οδηγώντας μια απόσταση είκοσι χιλιομέτρων, πήγε από την Ν. Αγχίαλο μόνος του στο νοσοκομείο του Βόλου η δε σύζυγος άρρωστη κι αυτή από κόβιντ, παρέμεινε μόνη στο σπίτι. Η επικοινωνία τους ήταν μόνο τηλεφωνική, και λόγω του θανάτου του από τον ιό, της απαγορεύτηκε να τελέσει τη ταφή του στο κοιμητήριο του χωριού του, δηλ. στη Ν. Αγχίαλο Βόλου, αλλά ενταφιάστηκε στον ειδικό χώρο του κοιμητηρίου της πόλης του Βόλου, σε ειδική τελετή (κλειστό φέρετρο με διάφανη ταινία περιδεμένο, (Μάιος 2021) Όπως μου είπε (Φεβρ. 2024) μετά από 3 χρόνια τέλεσε τραπέζι στη μνήμη του συζύγου της, για να παρηγορήσει τη ψυχή της και να τον τιμήσει. Έτσι και εγώ έξι μήνες μετά βρέθηκα στην ίδια κατάσταση με την πληροφορήτριά μου να αδυνατώ να πενήθσω την απώλεια του πατέρα μου από τον κόβιντ 19 σύμφωνα με τα γνωστά έθιμα εξ αιτίας των μέτρων αποστασιοποίησης.

2.2 Ο ΑΔΥΝΑΤΟΣ ΘΡΗΝΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ

Τον Οκτώβριο του 2021, η πανδημία από τον ιό του covid συνεχιζόταν, ο εγκλεισμός είχε ανασταλεί προσωρινά. Ο πατέρας μου ήταν 92 ετών, κοινωνικός αν και τυφλός και βαρήκοος με χρόνια πνευμονοπάθεια (ΧΑΠ). Προσβλήθηκε όμως από τον ιό, αφού κόλλησε από την μητέρα μου και αυτή από τον αδερφό μου. Ταυτόχρονα νόσησαν 7 άτομα της οικογένειάς μου. Μετά από δώδεκα μέρες στο σπίτι, αναγκαστήκαμε να τον πάμε στο νοσοκομείο για νοσηλεία, θεωρώντας πως είχε δικαίωμα σε νοσοκομειακή δομή για καλύτερη φροντίδα, παρά την πεποίθησή μας ότι η καλή φροντίδα και ο καλός θάνατος- κάτι που δεν περνούσε τότε από το μυαλό μας – έγκειτο στο να παραμείνει στο σπίτι του σε έναν οικείο χώρο, έστω κι αν τον φρόντιζα μόνο εγώ με την ειδική εξάρτηση προφύλαξης από τον ιό. Ο αδερφός μου ήταν ήδη στο νοσοκομείο, χωρίς να

γνωρίζει την σοβαρότητα της κατάστασης του πατέρα του. Η μητέρα μου πρόλαβε μόνο ένα «γειά» να του πει μόλις έμπαινε στο ασθενοφόρο. Η ώρα ήταν 11 το βράδυ. Δεν τον ξαναείδε. Δύο φορές είχα καλέσει το ασθενοφόρο και με είχαν προτρέψει να μην τον μεταφέρω στο νοσοκομείο. Ήμουν σε δίλημμα. Ο αδερφός μου ήταν ήδη βαριά άρρωστος από covid. Συνομιλούσα μόνο με την αδερφή μου στο τηλέφωνο, καθώς ζούσε στην Αθήνα. Αν και οι μετακινήσεις ήταν περιορισμένες δεν ήρθε από φόβο μήπως κολλήσει και μεταδώσει τον ιό στον καρκινοπαθή άνδρα της. Καθότι εργαζόμενη στο νοσοκομείο εγώ, ήξερα όλη την συνέχεια που θα ακολουθούσε. Στα επείγοντα, μόνο λίγο νερό μπόρεσα να του δώσω και να τον σκεπάσω με ένα μάλλινο σεντόνι μέχρι να του κάνουν τις απαραίτητες εξετάσεις. Με θάρρος και αξιοπρέπεια, περίμενε σιωπηλός. Στο νοσοκομείο επικρατούσε πανικός από νοσούντες κάθε ηλικίας. Κατευθείαν έγινε εισαγωγή στο νοσοκομείο με πνευμονία. Έμεινε 8 μέρες μόνος του χωρίς να ακούει ή να βλέπει. Μάταια παρακαλούσα να μ' αφήσουν να τον δω και να του πω μια παρηγορητική κουβέντα, για να ξέρει ότι τον περιμένουμε στο σπίτι. Πίστευα ότι θα τα καταφέρει. Ήταν παιδί της κατοχής, σκληραγωγημένος. Τελικά κατάφερα και μπήκα με εντολή γιατρού. Ντυμένη με όλα τα απαραίτητα για την προστασία μου, με ειδικό σκουφί, μάσκα και ολόσωμη φόρμα, μπότες από ειδικό ύφασμα πάνω από τα παπούτσια μου, για να μην υπάρχει ίχνος ρωγμής και εισέρθει κάτι μέσα στο σώμα μου, (τα ίδια υλικά τα είχα προμηθευτεί και όσο ήταν στο σπίτι ο πατέρας μου). Μόλις μπήκα στο δωμάτιο, υπήρχαν και άλλοι τρεις ασθενείς απέναντί του, τον βρήκα μόνο με το φανελάκι και με τα χέρια δεμένα (γιατί έβγαζε την μάσκα). Προσπαθούσε να κουνηθεί. Πόνεσα. Σκέφτηκα : -γέρος άνθρωπος και είναι γυμνός, αυτός ήθελε να ναι σκεπασμένος μέχρι πάνω στο κεφάλι του για να μην κρυώνει, αλλιώς δεν τον παίρνει ο ύπνος». Του ξέδεσα το ένα χέρι, ένας λυγμός μου ανέβηκε, μόλις του μίλησα όμως, με κατάλαβε αμέσως: «- εσύ είσαι κορίτσι μ' ; πάρε μ' από δω» είπε. Του είπα : «πού θα πάμε, πρέπει να γίνεις καλά, έχεις κόβιντ ακόμη. Εκείνη την στιγμή, σαν να είχα στήσει μία τελετή με τον πατέρα μου στο κέντρο, εμένα όρθια στο προσκέφαλό του, θρηνούσα βουβά αλλά και παρηγορητικά, γιατί με άκουγαν και οι άλλοι ασθενείς και δεν ήθελα να νοιώσουν άσχημα, με δυνατή φωνή πήρα κουράγιο και του είπα ένα ψέμα: «Μπαμπά, είμαστε όλοι έξω από το δωμάτιο, η μαμά, ο Γιώργος (ο αδερφός μου, ήδη στο νοσοκομείο, πολύ σοβαρότερα από τον πατέρα μου), η Άννα (η αδερφή μου), τα εγγόνια σου! Μόνο εμένα άφησαν, επειδή δουλεύω εδώ , κάνε υπομονή λίγο, αύριο θα βγεις και θα πάμε σπίτι μας!» Ήθελα να τον πείσω ότι θα γίνει καλά και θα πάμε σπίτι, πήρα και εγώ κουράγιο. Τον σκέπασα με ένα μάλλινο σεντόνι

που του είχα αφήσει, τον χάιδεψα και τον έτριψα. Του έδωσα νερό. Είδα στο τραπεζάκι του ότι ήταν άθικτες κάτι τροφές δυναμωτικές που του είχα προμηθεύσει ποιος να τις δώσει, σκέφτηκα, ο ίδιος δεν μπορεί να τις πάρει. «Κοιμήσου, όλα θα πάνε καλά», του είπα, η ησυχία του θαλάμου ήταν εκκωφαντική, ο πατέρας μου έκλεισε τα μάτια του σαν να συμφώνησε με την μοίρα του. Δεν μου επέτρεψαν να ξαναμπώ και μετά από δύο μέρες στις 9 το πρωί χτύπησε το τηλέφωνο, δεν τολμούσα να το σηκώσω, απάντησε ο άνδρας μου και του είπαν ότι ο πατέρας μου απεβίωσε. Έκλαψα πολύ, γιατί έφυγε έτσι μόνος και γιατί δεν μπόρεσα να του σταθώ στις τελευταίες του στιγμές. Δεν του άρεσαν τα νοσοκομεία. Ακόμα αντηχεί στα αυτιά μου: «πάρε με από δω!» Και η θέα του γυμνού κορμιού του, γνωρίζοντας ότι κρύωνε με τόσα λίγα ρούχα. Τα αναγγελτήρια θανάτου που τυπώθηκαν και τοιχοκολλήθηκαν στη γειτονιά ενημέρωναν ότι θα γίνει η κηδεία στο ναό του κοιμητηρίου, πράγμα που σήμαινε, ότι πέθανε από κόβιντ. Μας ζήτησε ο υπεύθυνος του γραφείου τελετών να φέρουμε τα ρούχα του και τα παπούτσια του. Μαζί με την μητέρα μου διαλέξαμε το καλό του κοστούμι την γραβάτα του, τα εσώρουχά του, κάλτσες, παπούτσια. Του έβαλα στην τσέπη του ένα κέρμα, ήταν πρόσφυγας στην καταγωγή, από την Μ. Ασία και από την Ανατολική Ρωμυλία και το συνηθίζαν. Δεν μου πέρασε από το μυαλό ότι ήταν μέσα σε σάκο, και ότι πιθανόν κανένας δεν θα τον είχε αγγίξει ή ντύσει, ή πλύνει ή ξυρίσει όπως συνηθίζονταν. Μετά από μέρες το αντιλήφθηκα φέρνοντας στο μυαλό το κλειστό φέρετρο. Δεν ήρθε στο σπίτι, δεν τον ξενυχτήσαμε όπως κάναμε με τους παππούδες μας παλιά, δεν τον πέρασε η νεκροφόρα έστω μια φορά από την γειτονιά του, τα προσφυγικά του Βόλου. Δεν φανταζόμουν ότι θα έδινα ραντεβού στη μέση της εθνικής οδού με τον πατέρα μου στη νεκροφόρα και τον αδερφό μου στο νοσοκομείο να αγνοεί το θάνατο του, η οικογένεια του άρρωστη κι αυτή, απομονωμένη στο σπίτι της, την αδερφή μου περιορισμένη στην Αθήνα να μην τολμά να έρθει στην κηδεία του πατέρα της, για να μην κολλήσει από κάπου τον ιό και τον μεταφέρει στο σπίτι της. Η νεκροφόρα μας περίμενε σε σημείο της εθνικής οδού Βόλου-Λάρισας να την ακολουθήσουμε, εν είδει πομπής, ως το κοιμητήριο. Ακολουθήσαμε με δύο αυτοκίνητα, γιατί η μητέρα μου δεν είχε αναρρώσει ακόμα και έπρεπε να είναι μέχρι τρία άτομα στο αμάξι. Δεν κηδεύτηκε στην ενορία του, αλλά πήγε κατευθείαν από το ψυγείο του νοσοκομείου στο ναό του κοιμητηρίου, την επομένη του θανάτου του. Στο κοιμητήριο έφθασε η σωρός, με το φέρετρο τυλιγμένο με ζελατίνα και με ένα άσπρο υφασμάτινο κάλυμμα. Οι υπάλληλοι του γραφείου τελετών που μετέφεραν την σωρό ήταν ντυμένοι με ειδικές λευκές ολόσωμες φόρμες, γάντια, μάσκες και προσωπίδες, σαν σε βιολογικό πόλεμο. Η οικογένειά του,

η μητέρα μου, τα δύο παιδιά μου και ο άνδρας μου φορώντας μαύρα ρούχα πήραμε θέση μπροστά από το κλειστό φέρετρο. Δύο φίλοι μας στάθηκαν σε απόσταση. Είμασταν 7 άτομα μέσα στην εκκλησία. Απέξω από τον ναό στάθηκε ο αδερφός του άνδρα μου και η γυναίκα του, ως φόρο τιμής προς εμένα και τον πατέρα μου. Το φέρετρο δεν άνοιξε. Κανένας δεν απόθεσε ένα λουλούδι. Σταθήκαμε στα δεξιά του κλειστού φέρετρου, ο ιερέας δεν είπε κάτι σαν επικήδειο λόγο για τον νεκρό, λόγω του ότι η τελετή ήταν περιορισμένου χρόνου, η εκκλησία είχε όλα τα παράθυρα ανοιχτά, για να αερίζεται, το πρώτο κρύο του φθινοπώρου εισέρχονταν στο χώρο. Τα πρόσωπα σκυφτά, σιωπηλά, τα δάκρυα συγκρατημένα και ο ψάλτης έψελνε έναν ύμνο. Τον αναγνώρισα λίγες μέρες μετά, στο νοσοκομείο, που είχε έρθει κι αυτός για να παραλάβει τα προσωπικά αντικείμενα της μητέρας του, που πέθανε από κόβιντ και να μάθει από τον νοσηλευτή για τις τελευταίες στιγμές της! Άκουσα τον νοσηλευτή να λέει: «ήσυχη έφυγε, ήταν πολύ καλή, συλλυπητήρια». Ο χώρος που θα ενταφιαζόταν ο πατέρας μου είχε οριοθετηθεί μόνο για τους θανόντες από covid. Αφού τον τοποθέτησαν στον λάκκο οι υπάλληλοι του κοιμητηρίου, ο ιερέας έριξε από πάνω από το κλειστό φέρετρο κρασί κατά το έθιμο. Ενώ προ κόβιντ, το φέρετρο θα ήταν ανοιχτό, θα είχε λουλούδια και ο ιερέας ψέλνοντας θα έριχνε το κρασί και εμείς λίγο χώμα. Μετά την ταφή ήπιαμε ένα καφέ στην μνήμη του, αφού επιστρέψαμε στο σπίτι. Οι χώροι όπου προσφερόταν ο καφές ήταν κλειστοί και το καθιερωμένο φαγητό της κηδείας με φασόλες και ψάρι δεν έγινε, όπως συνηθίζονταν, η εστίαση δεν είχε ανοίξει, η μητέρα μου έφαγε μόνη της, άρρωστη ακόμα, μου είπε ότι δεν το πίστευε, ότι τον αποχαιρέτησε με ένα γειά φευγαλέο, έμεινε με συντροφιά τον γάτο του σπιτιού που πραγματικά της συμπαραστέκονταν με το να κάθεται δίπλα της, κάτι που δεν το συνήθιζε. Στις εννέα μέρες από τον θάνατό του πραγματοποιήσαμε τρισάγιο με κόλλυβα, που τα παραγγείλαμε σε ζαχαροπλαστείο και δεν τα έφτιαξε η μητέρα μου όπως έκανε παλιά για τους δικούς της. Ο αδερφός μου συνέχιζε να νοσηλεύεται γι' αυτό δεν χρησιμοποίησα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να πω μια κουβέντα για τον πατέρα μου, όπως έχει γίνει πλέον συνήθεια να εκφράζεις το πόνο, από φόβο μήπως το μάθει και στεναχωρηθεί και επιδειωνόταν η κατάστασή του. Στη συμπλήρωση των σαράντα ημερών πραγματοποιήσαμε το μνημόσυνό του, προσφέραμε κόλλυβα και κουλούρια και πίτες και γλυκό μέσα σε ειδικά πλαστικά κλειστά πιάτα στην αίθουσα της εκκλησίας της ενορίας του, τον Αγ. Βασίλειο που είχαν χτίσει οι πρόσφυγες της Μ. Ασίας, με περιορισμένο αριθμό ατόμων που είχαμε προσκαλέσει. Το γεύμα

πραγματοποιήθηκε σε εστιατόριο, αν και ο κόσμος φοβόταν πια να παραβρεθεί σε κάτι τέτοιο.

Ο Χατζηπροκοπίου (2015) στο άρθρο Lamentig (with the) “Others,” “Lamenting our failure to lament”, που ενώ ήταν σε ένα απομακρυσμένο χωριό της Βραζιλίας κάνοντας έρευνα για τον θρήνο εκεί, αναφέρεται στον δικό του πατέρα που δεν πρόλαβε να τον αποχαιρετήσει, μόνο τον άκουσε στο τηλέφωνο να τον αποχαιρετά. Και παρόλο που πήρε το αεροπλάνο, ενώ κατά την διάρκεια του κόβιντ δεν υπήρχε περίπτωση τέτοιας μετακίνησης, και έκανε ένα ταξίδι 36 ωρών, δεν τον πρόλαβε ζωντανό. Τη μέρα της κηδείας, απήγγειλε τους στίχους που έγραψε ο πατέρας του θεωρώντας πως αυτό, ήταν ένας δικός του θρήνος, γραμμένος από το χέρι του νεκρού:

«Και ξαφνικά ένα πρωινό

Γυμνό σαν το λυγμό το σώμα

Στου ανατομείου το τραπέζι ανάσκελα ριγμένο» (Χατζηπροκοπίου 2015)

Ήμουν ο τελευταίος δικός του άνθρωπος που κατάφερε να τον πλησιάσει, που επιπλέον έχω το όνομα της μητέρας του. Και θεωρώ πως η μόνη φροντίδα που του πρόσφερα με αυτές τις συνθήκες που επικρατούσαν, ήταν η τελευταία συνομιλία μας και η επαφή στο δωμάτιο του νοσοκομείου λέγοντάς του ένα παρηγορητικό ψέμα, ότι είμαστε όλοι εδώ απέξω από το δωμάτιο και σε περιμένουμε να πάμε σπίτι. Πρόλαβα να του δώσω νερό, να του ξεδέσω το χέρι του, για να νιώσει πιο άνετα, να τον χαϊδέψω και να τον σκεπάσω με το μάλλινο σεντόνι του σπιτιού μας, που είχε μαζί του. Και όπως είπε στους στίχους του ο Κωστής Παλαμάς «Ο τάφος» :

«Άφκιαστο κι άστόλιστο τοῦ Χάρου δε σε δίνω.

στάσου μὲ τάνθόνερο τὴν ὄψη σου να πλύνω,

Μήπως και του Χάροντα καθώς θά σε κοιτάξη,

τού φανῆς ἀχάϊδευτο και σε παραπετάξη»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΠΟΥ ΜΕΤΑΒΑΙΝΕΙ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθώ στις συνθήκες που υπήρχαν στο νοσοκομείο αλλά και παγκοσμίως και σε συνεντεύξεις εργαζομένων στις κλινικές κόβιντ του νοσοκομείου

εκείνη την περίοδο της πανδημίας . Οι νοσηλευτές και οι γιατροί ήταν οι τελευταίοι που φρόντισαν αυτούς που μετέβαιναν στον θάνατο από κόβιντ. Αντιπαραθέτω τις σκέψεις τις Ν. Πανουργιά στο βιβλίο της, ότι στις τελευταίες στιγμές του παππού της ήταν στο προσκέφαλό του, οι οικείοι του, καθώς και ένας τρίχρονος δισέγγονός του. Σύμφωνα με τον γιατρό του είχε πέσει σε κώμα, αλλά η ίδια θεώρησε πως πρέπει να τον βοηθήσει και του φώναζε, «παππού» δυνατά, «παππού, με ακούς? Κάνε κάτι Παππούλη» για να δει αν την ακούει, κρατώντας το χέρι του.(Panourgia, 1995,σελ 102). Στην διάρκεια του covid 19, ο ασθενής ήταν μόνος του, καθηλωμένος στο κρεβάτι με αναπνευστήρα και συνδεδεμένος σε μηχανήματα για να παρακολουθείται το οξυγόνο του. Οι πόρτες του θαλάμου του ήταν υποχρεωτικά κλειστές, απαγορευόταν κάποιος ασθενής να είναι εκτός του δωματίου του, υπό τον φόβο μην διασπείρει τον ιό, ούτε να φροντιστεί από κάποιον συγγενή ή επαγγελματία νοσηλείας. Οι νοσηλευτές και οι γιατροί μόνο μπορούσαν να μπουν μέσα στον κάθε θάλαμο, για να παρακολουθούν την πορεία του κάθε ασθενή. Ήταν ενδεδυμένοι με ειδικές ολόσωμες φόρμες, μάσκες, γάντια, καλύμματα για τα παπούτσια, μία στολή που έθετε σαφή όρια μεταξύ ασθενών και φροντιστών. Το προσωπικό που έπρεπε να παρέχει την φροντίδα φοβόταν κι αυτό για την ατομική του προστασία και για την οικογένειά του. Ένας γιατρός συνέκρινε δημόσια την επαφή με ασθενείς με COVID-19 με την έκθεση σε ραδιενέργεια στο Τσερνόμπιλ (Richards & Krawczyk 2020). Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι σε περιοχές της Δυτικής Ευρώπης και στην Αμερική, λόγω της μεγάλης προσέλευσης ασθενών με κόβιντ στα νοσοκομεία και λόγω έλλειψης εξοπλισμών εξαιτίας της ξαφνικής και επείγουσας κατάστασης της πανδημίας, έπρεπε να ληφθούν σημαντικές αποφάσεις για την πορεία της υγείας των ασθενών και να δώσουν προτεραιότητα για να απελευθερωθούν κρεβάτια, εγκαταστάσεις, προσωπικό και αναπνευστήρες για την εντατική φροντίδα (Richards & Krawczyk 2020). Η μη δυνατότητα φροντίδας τις τελευταίες ώρες λόγω των μέτρων αποστασιοποίησης δημιουργούσε εντονότερο άγχος στον ασθενή και στους συγγενείς του που είχαν άγνοια των συνθηκών που επικρατούσαν μέσα στο νοσοκομείο. Στο νοσοκομειακό περιβάλλον, η θέαση του θανάτου σε κοντινή απόσταση προκαλεί φόβο. Οι καταστάσεις αυτές προκαλούν τραυματική διακοπή της κοινωνικής σύνδεσης και της οικειότητας, οι οποίες είναι πολύ σημαντικές για την ανάρρωση.

Στις μαρτυρίες τους η νοσηλεύτρια Ι.Σ. της β'κόβιντ και η νοσηλεύτρια Κ.Λ. της α'κόβιντ κλινικής του νοσοκομείου του Βόλου, μου αφηγήθηκαν:

«...Όταν ερχόταν σε δύσκολη κατάσταση η υγεία του ασθενή, ναι μεν εμείς βάζαμε το παραβάν να μην βλέπουν, αλλά ξέρανε όλοι ότι ο άλλος χάνει την ζωή του και μας λέγανε: ο επόμενος είμαι εγώ;», γιατί στην πρώτη φάση κάναμε εμείς την ψυχολογική υποστήριξη, μετά ζητήσαμε ψυχολόγους γιατί αυτοί ήξεραν το παραπάνω. Εμείς κρατούσαμε το χέρι και λέγαμε ότι όλα θα πάνε καλά..., αλλά και μεις φοβόμασταν μη κολλήσουμε, με την νέα μετάλλαξη του ιού, τον επόμενο χρόνο, πέθαιναν ο ένας μετά τον άλλον και δεν μπορούσες να κάνεις κάτι άλλο, σηκώναμε τα χέρια ψηλά, ο ασθενής, σαράντα χρονών, για τέτοιες ηλικίες, μας έλεγε, κάντε ότι μπορείτε με περιμένει η οικογένειά μου... δεν μπορούσαμε να κάνουμε τίποτα», «μερικοί είχαν άρνηση στην αρχή για τις οδηγίες, μετά που βλέπαν την ξαφνική αλλαγή στο οξυγόνο μας παρακαλούσαν να σωθούν», «άκουσα στο τηλέφωνο να λέει, τώρα με διασωληνώνουν σας αγαπώ όλους» « την επαφή με τους ασθενείς την είχαμε μόνο εμείς και μέσω τηλεφώνου και βιντεοκλήσης επικοινωνούσαν με τους δικούς τους». «Κάποιοι συγγενείς παρακαλούσαν να μπούνε μέσα, έστω τις τελευταίες ώρες του δικού τους ανθρώπου, να ντυθώ με στολή και να έρθω, έλεγαν, η απάντησή μας ήταν όχι, το απαγορεύει το πρωτόκολλο» «δεν μπορούσαμε να μαλώσουμε με κανέναν συγγενή γιατί τους βλέπαμε τους ασθενείς σαν δικούς μας ανθρώπους, καταλαβαίναμε... οι εμπειρίες ήταν πρωτόγνωρες, το χειρότερο ήταν που κάποιοι δεν είχαν καμιά επικοινωνία δεν μπόρεσαν να τους δει κανείς, εμείς είμασταν οι τελευταίοι που έβλεπαν».

Επίσης η νοσηλεύτρια επισημαίνει ότι « κάποιοι συγγενείς προσπαθούσαν να κρεμαστούν από τα παράθυρα της κλινικής που ήταν στο ισόγειο, για να δουν τον άνθρωπό τους». Όταν ο άνθρωπος κατέληγε ο συγγενής ειδοποιούνταν μέσω τηλεφώνου για τις διατυπώσεις.

Η ψυχολόγος της κλινικής Κ. Μ. με πληροφόρησε για την δύσκολη θέση που βρέθηκε όταν « με κάλεσαν να μιλήσω σε μια γυναίκα που νοσηλεύονταν μαζί με τον άνδρα της σε διπλανά δωμάτια, από covid, ο σύζυγος της δεν τα κατάφερε, ήταν βαρύ αυτό... ήμουν η τελευταία που τον είδε, μια άγνωστη». Το αδύνατο πένθος ήταν γεγονός. Οι πολιτικές της κοινωνικής απομόνωσης περιορίζουν την ευρύτερη υπάρχουσα κοινωνική στήριξη και την διαπροσωπική πραγματική στήριξη και φροντίδα των οικογενειών στο τέλος της ζωής τους. Οι ασθενείς ακόμα και με ιατρική υποστήριξη, συχνά κατέληγαν, ενώ οι οικογένειες αδυνατούσαν να φροντίσουν τους αγαπημένους τους, στις τελευταίες τους ώρες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

«...Το σώμα αφού το έγδυσαν το έπλυναν με κόκκινο κρασί χρησιμοποιώντας ένα κομμάτι υφάσματος από βαμβάκι. Στη συνέχεια τον ξύρισαν και τύλιξαν το στεγνό σώμα με το σάβανο με τέτοιο τρόπο ώστε το πρόσωπο του χριστού που εικονίζονταν στο πανί να βρεθεί στην καρδιά. Φόρεσαν τα καλά του ρούχα, παπούτσια, του έβαλαν

κολόνια και χτένισαν τα μαλλιά για το τελευταίο ταξίδι του» γράφει η Πανουργιά για την κηδεία του παππού της.(Panourgia 1995).

Και σ' αυτό το κεφάλαιο διερευνώ μέσω επιτόπιων συνεντεύξεων την αδυναμία τέλεσης των τελετουργικών διαδικασιών διαχείρισης του νεκρού σώματος, λόγω της πρωτόγνωρης κατάστασης που επικρατούσε από την πανδημίας του κόβιντ 19. Όπως με πληροφόρησε η νοσηλεύτρια Ι.Σ του θαλάμου περιστατικών κόβιντ πληροφορώντας πως την διαχείριση του νεκρού σώματος πριν παραλάβουν τη σωρό οι τραυματιοφορείς για το νεκροθάλαμο τις έκαναν οι ίδιοι: « Εάν ήταν κάποιος λερωμένος τον καθαρίζαμε για να μην φύγει λερωμένος. Έπειτα με σεντόνι τον σκεπάζαμε, κάποιοι τους σταύρωναν κιόλας». Σε μαρτυρία ο διασώστης του ΕΚΑΒ Γ.Μ. για την παραλαβή ασθενών ή νεκρών από το σπίτι τους, « πολλοί δεν ξέραν αν ήταν ζωντανός ή νεκρός ο συγγενής τους ή δε μας έλεγαν ότι ήταν ύποπτο περιστατικό, δηλαδή ότι είχε κόβιντ ώστε να είμαστε αλλιώς προετοιμασμένοι αλλά και πολλοί δεν πλησίαζαν, μας έλεγαν εκεί είναι το σπίτι πάτε να παραλάβετε».

Την εποχή του covid 19, οι εργαζόμενοι και στο νοσοκομείο και στα γραφεία τελετών έπρεπε να λαμβάνουν μέτρα προστασίας, πρωτίστως για τους ίδιους και για τη μη διασπορά του ιού. Μέσα από τη συνέντευξη που παραχώρησε η νεκροτόμος του νοσοκομείου Τ.Κ. αντιλαμβανόμαστε πόσο άλλαξαν οι διαδικασίες της διαχείρισης ενός νεκρού σώματος που έφευγε από τον covid:

«Η σωρός ήταν τοποθετημένη μέσα σε ειδικό σάκο με φερμουάρ, ο νεκρός άνθρωπος είχε τοποθετηθεί από εμένα ή από τους τραυματιοφορείς, αφού είχαμε ντυθεί με τις ειδικές στολές, με γάντια, μάσκα και ασπίδα για το πρόσωπο, ποδονάρια, ναι ναι ... όχι οι νοσηλευτές δεν βάζαν στο σάκο τον νεκρό. Βγάζανε μόνο τα ιατρικά εξαρτήματα , ορούς, καθετήρες, ... να πούμε , ναι και τους βάζαμε στο σάκο, όπως πέθαιναν με το σεντόνι , ο σάκος δεν ξανανοίγονταν , το κρεβάτι δεν έβγαινε από τον θάλαμο, έτσι το παραλάμβανε το γραφείο τελετών, απαγορεύονταν να ανοίξει και οι εργαζόμενοι του γραφείου ήταν ντυμένοι κι αυτοί με ολόσωμες φόρμες και γάντια, μάσκες... για να παραλάβουν». Σε ερώτησή μου αν ακολουθούνταν για όλους τους αποβιώσαντες του νοσοκομείου η χρήση σάκου μου είπε ότι ήταν μόνο για τους ασθενείς από κόβιντ, «δεν έβλεπες ποιος ήταν μέσα απλά ένα όνομα που έγραφαν απ' έξω με μαρκαδόρο. Μια μέρα που γύρισα πρωινή , βρήκα 12 σάκους χωρίς όνομα, χωρίς τίποτα και έπρεπε να βάλω στολή να ανοίγω τον σάκο και να βλέπω το βραχιολάκι στο χέρι ... ναι , ναι για να ταυτοποιώ την σωρό και φυσικά πρώτα τα περνούσα από χλωρίνη με νερό ότι

έπιανα», « δεν υπάρχουν ψυγεία ιδιωτικά δεν επιτρέπει το υγειονομικό, δεν τους δίνει άδεια, μόνο το νεκροταφείο έχει, εμείς έχουμε μόνο έξι και ένα χώρο που ψύχεται για ολιγόωρη παραμονή».

Στις πληροφορίες που πήρα από γνωστό γραφείο τελετών στη περιοχή του Βόλου, μου επισήμαναν τις οδηγίες που έπρεπε να ακολουθήσουν για τα περιστατικά κόβιντ. «Ο νεκρός από τον ιό του κόβιντ ήταν μέσα σε σάκο , πηγαίναμε να παραλάβουμε είτε από νοσοκομείο είτε από κλινική, με τις κατάλληλες στολές ντυμένοι με γάντια, μάσκες, ασπίδες προσώπου, τα πάντα, εεεε ήταν το σώμα μέσα σε αυτήν τη σακούλα αποθηκευμένο πηγαίναμε μπαίναμε στο νεκροτομείο της κάθε περιοχής και του κάθε νοσοκομείου ή της κλινικής και κάναμε τη διαδικασία η οποία ήτανε απολύμανση της σακούλας εξωτερικά χωρίς να μπορέσουμε την ανοίξουμε ούτε εμείς να δούμε αν είναι όντως αυτός ο νεκρός που μας έχει δοθεί εντολή, το θέμα ήταν για την οικογένεια γιατί πίστευαν κάποιοι μπορεί να μην είναι μέσα ο δικός τους άνθρωπος, απολυμαίναμε εξωτερικά την σακούλα, με δικά μας απολυμαντικά, παρουσία του νεκροτόμου ώστε να δει, ότι ακολουθούσαμε τα πρωτόκολλα στολών και ότι δεν θα ανοιχτεί ο σάκος , στη συνέχεια απολυμαίναμε το φέρετρο μέσα και εξωτερικά και αποθηκεύαμε τον νεκρό στη θέση του θεού, μέσα στο φέρετρο εν συνεχεία κλείναμε το φέρετρο και κάναμε ξανά απολύμανση εξωτερικά και είτε με σιλικόνη είτε με μεμβράνη κλείναμε το φέρετρο και πετούσαμε τα προστατευτικά σε ειδικό κάδο».

Όταν το σώμα πεθαίνει είναι συχνά μόνο συμβολικά μολυσματικό, ενώ το άτομο που πεθαίνει από COVID-19 αποτελούσε άμεση μεταδοτική απειλή. Οι ασθενείς μακροχρόνιας περίθαλψης, κυρίως ηλικιωμένοι ή εξαρτώμενα άτομα έγιναν διπλά μολυσματικοί, επειδή όχι μόνο πέθαιναν, αλλά έπασχαν από μια εξαιρετικά μεταδοτική ασθένεια. Η Βρετανίδα ανθρωπολόγος Mary Douglas δημοσίευσε το 1966 το βιβλίο της «*Purity and Danger*» σχετικά με το πώς οι κοινωνίες αντιμετωπίζουν τους κινδύνους και τις θεωρούμενες απειλές για την κοινωνική τάξη. Η Mary Douglas (1969) αναφέρεται στη μόλυνση ως «βρωμία» ή, συμβολικά μιλώντας, «ύλη εκτός τόπου και χρόνου». Οι απειλητικές ουσίες γίνονται μiasματικές όταν περνούν ένα κυριολεκτικό ή συμβολικό όριο, οπότε και γίνονται επικίνδυνες. Όλες οι κοινωνίες δημιουργούν συνήθως όρια για να διακρίνουν μεταξύ υγιών και αρρώστων, ζωντανών και ετοιμοθάνατων καθαρών και μολυσμένων σωμάτων. Το αίμα, τα περιττώματα και άλλα σωματικά υγρά θεωρούνται συνήθως μορφές μόλυνσης ή «ύλη εκτός τόπου και χρόνου». Οι άνθρωποι που έρχονται σε επαφή με αυτά τα σωματικά υγρά μπορούν

επίσης να γίνουν μολυσματικοί από τη συναναστροφή τους. Ακόμα και μέσα στα νοσοκομεία, όπου λαμβάνει χώρα τόσος πολύς θάνατος, τα ετοιμοθάνατα σώματα είναι «ύλη εκτός τόπου και χρόνου». Πολύ πριν από το κόβιντ 19, τα ετοιμοθάνατα και τα νεκρά σώματα, καθώς και τα μέλη των οικογενειών που πενθούν, διαχωρίζονταν μέσα στα νοσοκομεία σε ξεχωριστούς, και συχνά εξειδικευμένους χώρους: μονάδες παρηγορητικής φροντίδας, αίθουσες οικογενειακών συναντήσεων, νεκροτομείο (Richards & Krawczyk, 2022).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΤΕΛΕΤΗ

Το αδύνατο πένθος που συνδέεται με το θάνατο κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid19 έχει σημαντικές επιπτώσεις στους πενθούντες. Ο εγκλεισμός, οι κανόνες κοινωνικής αποστασιοποίησης, η απομόνωση λόγω της νόσου ή της καραντίνας και η μολυσματικότητα της νόσου, θέτουν περιορισμούς στην επιτέλεση του πένθους σύμφωνα με τις τελετουργίες που συνηθίζονταν πριν την πανδημία. (Ramadas 2021).

Στη συνομιλία που είχα με τον Γ.Γ υπεύθυνο γραφείου τελετών στο γραφείο του στη Ν. Αγχίαλο Βόλου, μου μίλησε για το πως διεξάγονταν η διαβατήρια τελετή της κηδείας κατά την περίοδο του covid σύμφωνα με τις οδηγίες που είχαν δοθεί από το κράτος και τον παγκόσμιο οργανισμό υγείας:

«Άλλαξαν οι τελετές από την αρχή ως το τέλος που μπορούσαμε να αναλάβουμε εμείς σαν γραφείο τελετών. Από την στιγμή που δεχόμασταν τηλέφωνο από μια οικογένεια, πάντα ρωτούσαμε αν ήταν περιστατικό covid στο πιστοποιητικό θανάτου ή ήταν απλός θάνατος και όταν μας έλεγαν ότι ήταν από covid, ενημερώναμε την οικογένεια για τα πρωτόκολλα που υπάρχουν από την κυβέρνηση και γενικώς από τον παγκόσμιο οργανισμό υγείας, ότι δηλαδή τον άνθρωπό τους δεν θα μπορούσαν να τον χαιρετήσουνε όπως σε άλλη περίπτωση στο παρελθόν, ούτε να τον δούνε, ούτε το φέρετρο να ανοίξει». Η τελετή ήταν μικρής διάρκειας, έως 15 λεπτών, μας πληροφορεί και συνεχίζει λέγοντας ότι:

« το φέρετρο ήταν καλυμμένο με μεμβράνη ή σιλικόνη για να μην βγει κανένα μικρόβιο, εμείς το καλύπταμε και με ένα λευκό σεντόνι με σούρες για να είναι πιο ευπαρουσίαστο και να μην στενοχωριούνται περισσότερο οι πενθούντες, μόνο 5 ή 7

άτομα επιτρέπονταν, ούτε λουλούδια επιτρέπονταν ούτε τίποτα για στολισμό, ούτε χαιρετισμός της εικόνας». Δεν επιτρέπονταν στολισμός του ναού για να μην υπάρχει η κίνηση από κατάσταση σε κατάσταση προμήθειας λόγω μέτρων αποστασιοποίησης. Όπως μας πληροφορεί, ο Γ.Γ. το προσωπικό του γραφείου που μετέφερε τη σωρό στην εκκλησία φορούσε ειδικές φόρμες ολόσωμες με:

« γάντια , μάσκες, ποδονάρια, διπλά γάντια και κάθε φορά τα απορρίπταμε και βάζαμε άλλα».

Επίσης μας αναφέρει ότι η τελετή γινόταν στην αρχή στο νεκροταφείο, κυρίως στα χωριά όπου δεν άνοιγαν τον ναό οι ιερείς γιατί έπρεπε μετά να απολυμανθεί ο χώρος του ναού. Στο Δήμο Βόλου οι τελετές γινόταν μόνο στην εκκλησία του δημοτικού κοιμητηρίου και σε κανένα άλλο ναό, σε οριοθετημένο χώρο για τους θανόντες από κόβιντ, από οποιαδήποτε περιοχή και να ήταν. Για τους νεκρούς που δεν είχαν πεθάνει από κορονοϊό, ίσχυαν μεν τα μέτρα αποστασιοποίησης, αλλά το φέρετρο ήταν ανοιχτό, ο νεκρός ήταν ορατός, οι παρευρισκόμενοι συγγενείς φορούσαν πάντα μάσκα προστασίας. Καθώς λιγότεροι ή καθόλου συγγενείς ήταν σε θέση να είναι φυσικά παρόντες σε μια κηδεία (Turner και Caswell, 2020), ένας νέος τρόπος τελετής, παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας, μέσω της τεχνολογίας όπως η χρήση εφαρμογών για εικονική τελετή στο διαδίκτυο ή παρακολούθηση της τελετής μέσω εφαρμογών ή απλής βιντεοκλήσης (Pitsillides & Wallace, 2022). Δημιουργήθηκε μια τάση σε πολλές υπηρεσίες κηδειών την περίοδο της πανδημίας προς την κατεύθυνση μιας επαγγελματικής ζωντανής ροής και καταγραφής. (Thorp, 2020)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ξαφνική εμφάνιση του κορονοϊού μας έκανε να αναστοχαστούμε την ευθραυστότητα της ανθρώπινης ύπαρξης που μέχρι πρόσφατα ειδικά στην υστερομοντέρνα Δύση εκτός κάποιων εξαιρέσεων (όπως οι τρομοκρατικές επιθέσεις ή οι ακραίες καιρικές συνθήκες στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ευρώπη), οι εμπειρίες με το θάνατο και τη θλίψη ήταν ένα πρόβλημα που αφορούσε το στενό κύκλο του αποθανόντα. (Jacobsen, M. H. (2023) Η εργασία αυτή προσπάθησε να διερευνήσει το αδύνατο πένθος και τον θρήνο, που δεν επιτελέστηκε την εποχή της πανδημίας του COVID-19, εξαιτίας των περιορισμών. Δεν επιτρέπονταν ούτε οι συγκεντρώσεις και οι διενέργειες τελετών, ούτε και οι μετακινήσεις εντός και εκτός των πόλεων και των

κρατών, καθώς επίσης απαγορευόταν οι συναναστροφές με τους δικούς σου ανθρώπους λόγω της επικινδυνότητας της μετάδοσης του ιού και της εξάπλωσης του.

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε με τον συνδυασμό της βιβλιογραφικής-αρχειακής, επιτόπιας εθνογραφικής και αυτοεθνογραφικής έρευνας, με βάση την ανθρωπολογία οίκου. Συνδυάστηκε το προσωπικό μου βίωμα στην περίοδο της πανδημίας του κόβιντ 19, καθώς είμαι υπάλληλος σε δημόσιο νοσοκομείο, όπως ο θάνατος του πατέρα μου από κορονοϊό, η νοσηλεία του και η ταφή του, η απαγόρευση λόγω πανδημίας της επιτέλεσης της κηδείας και του θρήνου με τα παραδοσιακά έθιμα.

Οι κοινωνίες έχουν αντιμετωπίσει στο παρελθόν και άλλες πανδημίες, επιδημίες, αλλά η εμφάνιση της πανδημίας του κορονοϊού δημιούργησε αναταραχές στην καθημερινότητα αλλά και στις επιτελέσεις του πένθους μέσω νομοθετικών αλλαγών στις διαβατήριες τελετές και στα ταφικά έθιμα. Όλες αυτές οι αλλαγές επηρέασαν επίσης την φροντίδα του ανθρώπου που μετέβαινε από την ζωή στο θάνατο αλλά ακόμα και τη διαχείριση των νεκρών σωμάτων από κόβιντ.

Οι κοινωνίες αλλάζουν, ο θάνατος στη σύγχρονη κοινωνία και ειδικά ο θάνατος από κορονοϊό είναι ακόμα ένα ταμπού. Οι άνθρωποι αισθάνονται αποξενωμένοι απέναντι σε έναν θάνατο που δεν βλέπουν πλέον και δεν αισθάνονται εξοικειωμένοι, αλλά τον παρακολουθούν από κάποια οθόνη. Έτσι δημιουργείται ακόμα ένα πρόβλημα της σύγχρονης κοινωνίας που η ζωή εξαρτάται από τον επιστημονικό ορθολογισμό, την τεχνολογική και ιατρική κυριαρχία στο θάνατο. Με την έλευση του κορονοϊού λόγω των περιορισμών και των απαγορεύσεων των μετακινήσεων, τα άτομα χρησιμοποιώντας την τεχνολογία, κατέφυγαν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να εκφράσουν το πένθος τους και να αποχαιρετίσουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα, ή ακόμη για να παρακολουθήσουν την κηδεία τους. Μέσω της μελέτης αυτής προκύπτουν κάποια ερωτήματα όπως ποιόν θεωρούμε καλό ή κακό θάνατο; Πόσο σημαντική είναι τελικά η δυνατότητα επιτέλεσης των τελετουργιών για τον άνθρωπο που φεύγει και τους οικείους του; Πόσο σημαντική είναι η φροντίδα του ετοιμοθάνατου; Εν κατακλείδι θα μπορούσε να δημιουργηθεί μελλοντικά αντιστοιχεί έρευνα που να εξετάζει την επιτέλεση του θρήνου στην μετά κόβιντ εποχή.

Βιβλιογραφία

- Αντωνάτου Χ. (2016). Απώλειες και δυναμική διεργασία του πένθους στο σχολείο. Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2015(1), 178–185.
<https://doi.org/10.12681/edusc.143>
- Alexiou, M. (1974) *Ο Τελετουργικός Θρήνος στην Ελληνική Παράδοση*. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Ariès, P.(1981).*The hour of our death*. (H.Weaver, tr. Knopf, 2008
- Γεωργιάδου, Β. (2000). [Κριτική του *Μια ζωή δίκη μας. Περιηγήσεις στην άγνωστη Κοινωνία που ζούμε – Σκίτσα για μια Ανάλυση της Κοινωνίας βασισμένης σε Βιβλιογραφίες του Beck*], Νήσος στο Επιστήμη και Κοινωνία, 4(2000)
- Beck U., (2001), *μία Ζωή Δίκη μας. Περιηγήσεις στην Άγνωστη Κοινωνία που Ζούμε*, Νήσος.
- Bonanno, G. A. (2004) Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive after Extremely Aversive Events? *American Psychologist*, 59(1)20–28, <https://doi.org/10.1037/0003-066x.59.1.20>
- Γιατρομανωλάκης Δημήτρης & Ροϊλός Παναγιώτης (2005). *Προς μια τελετουργική ποιητική*, Αλεξάνδρεια., (Ε. Ι. Σκούρας, Μετ.). Αλεξάνδρεια.
- Γκέφου-Μαδιανού. (2011). *Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: διλήμματα και αντιπαραθέσεις*. Στο Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: σύγχρονες τάσεις (σσ. 365-435). Πατάκη.
- Casarett, D., Kutneret, J.S., Abrahm, J. (2001) Life after Death: A Practical Approach to Grief and Bereavement. *Annals of Internal Medicine*, 134(3), 208.
<https://doi.org/10.7326/0003-4819-134-3-200102060-00012>
- Chatziprokopiou M. (2015). Lamenting (with the) 'Others', 'Lamenting our Failure to Lament'? An auto-ethnographic account of the vocal expression of loss.
- Derrida, J.,(2003). *The Work of Mourning*. (P-A.Brault & M. Naas, Transl.). Chicago, University of Chicago Press.
- Freud. S, Mourning and Melancholia, (1955) In *The Freud Reader*, ed P. Gay, p.585, Vintage
- Holst-Warhaft, Gail. *Dangerous Voices*. Routledge, 11 Sept. 2002.
- James William Worden, and William Worden. *Grief Counseling and Grief Therapy*. Springer Publishing Company, 2003.
- Jacobsen, M. H. (2023). Grief: Challenges to death, dying, disposal and grief in corona times. In P. R. Ward, & K. Foley (Eds.), *The Emerald Handbook of the Sociology of*

Emotions for a Post-Pandemic World: Imagined Emotions and Emotional Futures (pp. 21-46). Emerald Group Publishing. <https://doi.org/10.1108/978-1-80382-323-220231002>

Jiang, S., Du, L., & Shi, Z. (2020). An emerging coronavirus causing pneumonia outbreak in Wuhan, China: calling for developing therapeutic and prophylactic strategies. *Emerging Microbes & Infections*, 9(1), 275–277. <https://doi.org/10.1080/22221751.2020.1723441>

Kear, A. C., & Chatziprokopiou, M. (2015). Mourning. In R. Segal, & K. Stuckrad (Eds.), *Vocabulary for the Study of Religion* Brill.

Khosravi, M. (2021). Worden’s task-based approach for supporting people bereaved by COVID-19. *Curr Psychol* 40, 5735–5736 <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01292-0>

Κουμαριανού, Μ. (2008). *Το φαντασιακό του θανάτου στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Ελληνικά Γράμματα.

Kselman, T. (2004). Death in the Western world: Michel Vovelle’s ambivalent epic *La mort et l’Occident, de 1300 à nos jours*. *Mortality*, 9(2), 168–176. <https://doi.org/10.1080/13576270410001691872>

Μάτσα Κ. (2021). *Νιόβη: Το αδύνατο πένθος στον καιρό της πανδημίας*. Εκδόσεις Αγρα.

Maréchal, G., *Autoethnography*, (2010), στο Albert Mills, (Eds.) Gabrielle Purepos, Elden Wiebe. *Encyclopedia of case study research*. 2, (p. 43).

Μιχαλοδημητράκης, Μ. (2001). *Ιατροδικαστική*. 2nd ed. Nicosia, Cyprus: Broken Hill Publishers Ltd.

Douglas, M.T. (1969). *Purity and Danger*. Praeger

Neimeyer, R. A. (2019). Meaning reconstruction in bereavement: Development of a research program. *Death Studies*, 43(2), 79–91. <https://doi.org/10.1080/07481187.2018.1456620>

Panourgιά, Ν. (1995) *Fragments of Death, Fables of Identity*. Univ of Wisconsin Press.

Pentaris, P. & Woodthorpe, K., (2022) Familiarity with death In P. Pentaris, *Death, Grief and Loss in the Context of COVID-19*, 1 (pp.18-24), <https://doi.org/10.4324/9781003125990-4-6>. Routledge Advances in Health and Social Policy.

Pentaris, P., Willis, P., Ray, M., Deusdad, B., Lonbay, S., Niemi, M., & Donnelly, S. (2020). Older People in the Context of COVID-19: A European Perspective. *Journal of Gerontological Social Work*, 63(8), 736–742. <https://doi.org/10.1080/01634372.2020.1821143>

- Pitsillides, S, & Wallace J. (2022). Physically Distant but Socially Connected: Streaming Funerals, Memorials and Ritual Design during COVID-19. In P. Pentaris, *Death, Grief and Loss in the Context of COVID-19*, 4 (pp. 60–76), <https://doi.org/10.4324/9781003125990-4-6>. Routledge Advances in Health and Social Policy.
- Ramadas, S., & Vijayakumar, S. (2021). Disenfranchised grief and Covid-19: How do we make it less painful. *Indian Journal of Medical Ethics*, 1(2), 136-137.
- Richards, N., & Krawczyk, M. (2022). Classic Anthropological Theories to Help Understand Caregiving and Dying during the COVID-19 Pandemic. *Anthropology*, 14(1–2), 102–111. <https://doi.org/10.1080/19428200.2022.2119753>
- Σαββάκης Μ., Καρατζά Ε., (2012). Ιατρική επιστήμη, ασθένεια και θάνατος: Μια μικροκοινωνιολογική ποιοτική προσέγγιση. Στο Χαράλαμπος Οικονόμου – Μάνος Σπυριδάκης(Επιμ.), *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*(σσ.285,286)Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ
- Saukko, Pekka J, and Bernard Knight. Knight's Forensic Pathology. London, Hodder Arnold, 2011.
- Σερεμετάκη, Κ. Ν.,(1999). *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα άκρα: δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες* Μαστρακούλης, Ν., Χουρχούλη, Τ., & Μαστρογιάννη, Τ. (4η εκδ.). Λιβάνη - Νέα Σύνορα.
- ΣΕΡΓΗΣ, Μ. ,(2018) *ΑΥΤΟΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑ «AUTOETHNOGRAPHY»* Επιμ., Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Μ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
- Van Gennep, A., *The Rites of Passage* (1909), Chicago, IL: Chicago University Press, (1960).
- Turner, N., & Caswell, G. (2022). A Relative Absence: Exploring Professional Experiences of Funerals Without Mourners. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 85(4), 868-886. <https://doi.org/10.1177/0030222820959960>
- Worden, J. W. (2008). *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. Springer Publishing Company.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Σκίτσο της γράφουσας με μοιρολογίστρες 2021

Because the world has corona.(65 x 100 cm) , by Erik Pevernagie, oil on canvas.